

Heie Marie Treier, Sigrid Abiline

Kunstiajalugu esiajast realismini

Kunstiajalugu gümnaasiumile. I kursus

Väljaandja kinnitab õpiku vastavust gümnaasiumi riiklikule õppekavale ning haridus- ja teadusministeeriumi poolt õppekirjandusele kehtestatud nõuetele.

Heie Marie Treier, Sigrid Abiline

Kunstiajalugu esiajast realismini

Kunstiajalugu gümnaasiumile. I kursus

Retsenseerinud Reet Pius, Kerttu Männiste

Toimetanud Triin Hirvlaan

Kujundanud Kristjan Allik

Kaardid ja joonised Kristjan Allik

Keeletoimetaja Eva Saul

Korrektuur Piret Põldver

Täname: Eesti Kunstimuuseum, Eesti Autorite Ühing, TLÜ arheoloogia teaduskogu arhiiv, Tartu Ülikooli Kunstimuuseum, Rahvusarhiiv, Tartu Linnamuuseum, Muinsuskaitseamet, Eesti Ajaloomuuseum, Tallinna Linnaarhiiv, Tartu Kunstimuuseum ja Viljandi Muuseum.

Kirjastus on püüdnud ühendust saada kõigi illustratsioonide autorite või nende volitatud esindajatega. Palume neil, kellega pole ühendust saanud, pöörduda kirjastuse Maurus poole.

ISBN 978-9949-641-60-4

Autoriõigus: Maurus Kirjastus OÜ, 2020

Juurdetrükk 2018, parandatud kordustrükk 2020

Trükk: Printon

Tartu mnt 47, Tallinn 10144, telefon 5919 6117

www.kirjastusmaurus.ee

tellimine@kirjastusmaurus.ee

Kõik õigused käesolevale väljaandele on seadusega kaitstud. Ilma autoriõiguse omaniku kirjaliku loata pole lubatud ühtki selle väljaande osa paljundada ei mehaaniliselt ega muul viisil.

Hea kunsthuviline!

Ühiskondlikud, tehnoloogilised ja kultuurilised muutused pole kunagi olnud nii kiired kui meie kaasajal. Kuidas orienteeruda muutuste keerises ja tänapäeva tohutus infotulvas? Mis on see, mida päriselt tuleks teada, ja mis on vaid mööduv ajaviide?

Teadlik inimene elab oma väärtuste kohaselt. Läänemaailm, kuhu vaimselt kuulub ka Eesti, on ikka väärtustanud kultuuri, mille järjepidevust aitab hoida haridus, kool. Üleilmastumise ajajärgul on meile üsna lihtsalt kättesaadav kogu maailma vaimne ja materiaalne kultuuripärand. Kuid paljukultuurilises maailmas ei tohi me kaotada oma juuri, oma kultuurilist identiteeti.

Kunsti ja kunstiloo kui kultuuri olulise osa tundmaõppimine aitab mõista ja mõtestada maailma ning pakub palju meeldivaid emotsioone. Käesolev raamat, mis käsitleb kunsti arengulugu kunsti tekkest kuni 19. sajandi kolmanda veerandini, on sellel teel abiks.

Raamatu eesmärk on suunata sind kunstiajaloo õppimise kaudu hoidma ja kindlustama meie euroopalikku kultuuriidentiteeti ning väärtusruumi. Euroopa kultuuri juured on antiikajas ja kristluses. Neile teemadele ja nende seotusele kunstiajaloo ja raamatus teadlikult pööratud rohkesti tähelepanu.

Elades Eestis, on enesestmõistetav tunda ka Eesti kunsti ajalugu. Kui me ise oma kultuuri ei väärtusta, ei tee seda ka teised. Loodetavasti saad sellest raamatust Eesti vanema kunsti kohta teada nii mõndagi huvitavat.

Aidaku see raamat sind kunstimaailma rikkuste tundmaõppimise ja enesearengu lõppematul teel!

Autorid

Sisukord

1. Kunsti mõiste ja selle muutumise ajalugu

Erialane sõnavara 6

2. Ilu, mäng või maagia?

Esiaja kunst. 12

3. Kadunud maailm

Mesopotaamia kunst 20

4. Igaviku hingus

Vana-Egiptuse kunst 26

5. Euroopa sünn

Egeuse ehk Kreeta-Mükeene kunst 34

6. Täiuslikkuse poole

Vana-Kreeka ajalugu, mütoloogia ja arhitektuur 40

7. Tasakaal versus tundetorm

Vana-Kreeka kujutav kunst klassikalisest perioodist hellenismini 48

8. Silmale või südamele?

Ilu määratlused Vana-Kreeka filosoofias ja kunstis 54

9. Vägevus ja võim

Vana-Rooma kunst etruskidest kuni impeeriumi langemiseni 60

10. Kiriku sünn

Varakristlik kunst. Ida- ja läänekiriku kujunemine 68

11. Jumalik kord

Bütsantsi ja Vana-Vene kunst 74

12. Sõna saab kiviks

Romaani kunst 82

13. Kõrguste poole

Gooti kunst. 90

14. Euroopa jõuab Eestisse

Keskaja kunst Eestis 102

15. Vormide ja värvide harmoonia

Renessansi arhitektuur. Renessanss Itaalias **112**

16. Taevas, maa ja põrgu

Renessanss Saksamaal, Madalmaades ja Eestis **124**

17. Ruum tasapinnal

Viis perspektiivikäsitlust. **130**

18. Tundekülluse jõud

Barokk Itaalias, Hispaanias ja Flandrias **136**

19. Õukondlik toredus

Barokk Prantsusmaal, Inglismaal ja Venemaal. Rokokoo **146**

20. Lihtsuse võlu

Barokk ja rokoko Hollandis ja Eestis. **152**

21. Mõõdetud ilu

Klassitsistlik kunst Prantsusmaal **160**

22. Mõistuspärasuse aeg

Klassitsism väljaspool Prantsusmaad **168**

23. Muutuste tuules

Romantism **178**

24. Ilustamata maailm

Realism. **190**

25. Talutarest suurlinna

Eesti rahvusliku kunsti sünd. **198**

26. Kunst ja teadus

Kunsti arengu tõukejõud. Kunst kui ajastu maailmapildi visuaalne väljendaja. . . . **204**

Lisa. Ateena kool. **210**

Mõistesõnastik **212**

1.

KUNSTI MÕISTE JA SELLE MUUTUMISE AJALUGU

Erialane sõnavara

Kunst ja kunstnik

Inimest eristab loomariigist kultuur. Kõige laiemas tähenduses hõlmab kultuur keelt, teadmisi, kombeid, uskumusi, väärtushoiakuid, traditsioone jne. Kitsamas mõistes on kultuur vaimne looming ning mitmesugused kunstid: kujutav kunst, tarbekunst, arhitektuur, muusika, ilukirjandus, näite- ja filmikunst. Kunstist osasaamine, selle mõistmine ja loomine on tunnetust avardav ning vaimset ja esteetilist naudingut pakkuv kogemus.

Mõiste „kunst“ tähendus on väga avar. Mida lähemale tänapäevale, seda mitmekesisemaks ja eripalgelisemaks kunstipilt muutub. Nüüdisaegne kunst pole enamasti mõeldud ainult silmailuks, vaid tegeleb kunstnikule ja kogu ühiskonnale oluliste probleemidega. Õppides tundma kunsti ja selle arengulugu, treenid ühtlasi oma silma ja arendad mõtlemisoskust, sest kunsti vaatamine nõuab süvenemist. Loomulikult ei jõua ükski kunstikäsitus hõlmata eri aegade ja maade kunstimaailma kogu rikkust. Õpikus on tähelepanu all eelkõige kunsti arengu peamised suundumused, uuendused, mis räägivad ühtlasi muutustest ühiskonnas ja inimeste mõttemaailmas.

Kunst on justkui omamoodi visuaalne keel, millel on oma grammatika ja sõnavara. Sellest aru saamiseks tuleb kunsti keelt ja selle reegleid õppida. Kuidas kunsti vaadata? Mida ühes kunstiteoses, näiteks maalil, õieti tähele panna, millele pilk keskendada? Miks on väärtuslikud keskaegsed ehitised, võimsad kirikuhooned? Et nendele küsimustele vastata, tuleb tundma õppida kunsti ajalugu.

Sageli seostatakse kunsti „ilu“ mõistega, kuid see on väga subjektiivne lähenemine, sest inimesed tajuvad ilu erinevalt (lähemalt loe ptk 8). Ilus tundub tavaliselt see, mis on tuttav, harjumuspärane. Sageli tajutakse iluna korrapära ja harmooniat. 19. sajandist alates on aga paljud kunstnikud traditsiooniliste ilunormide vastu mässu tõstnud ja neist eemalduda püüdnud.

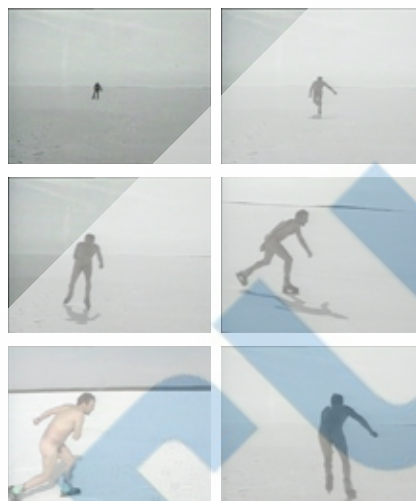
Kunsti mõiste on aja jooksul teisenenud, seda nii kunstnike endi kui ka vaatajate jaoks. Tänapäeva maailm on ülimalt mitmepalgeline ja kiirelt muutuv, kunst selle mõtestaja ja peegeldajana niisamuti. Kunstiteoseid on võimalik analüüsida ja tõlgendada mitmesuguste kunstiteooriate abil, mis võtavad aluseks erinevaid kunstiteosega seotud aspekte. Tänapäeval ei arva enam keegi, et kunstil on eelkõige nähtava maailma jälgendamise funktsioon, fotograafia täidab seda ülesannet palju paremini. Üks levinu-

maid nüüdisaegseid kunstiteooriaid on käsitus, et kunst on see, mida ühiskondlik kokkulepe kunstiks peab – teosed, mis on välja pandud näitusesaalides ja muuseumides. Tänapäeva kunst ei pane rõhku ilule, see võib olla tavamõistes isegi inetu, eemale-tõukav, šokeeriv – aga see kannab endas sõnumit, mis on aktuaalne just siin ja praegu.

On levinud romantiline kujutelm, et loomeinimesed, sealhulgas kunstnikud, loovad, kui neid haarab inspiratsioon. Kunst kui looming, kunstniku eneseväljendus on lõpuni seletamatu, mõneti irratsionaalne nähtus, mille loomisel ei pruugi kunstnik isegi kõiki teda suunavaid impulsse teadvustada.

Ka kunstniku roll ajaloos on läbi teinud suuri muutusi. Keskaja maalijad ja puunikerdajad ei teadvustanud end kunstnikena tänapäeva mõttes, kiriklik kunst järgis reegleid ja traditsioone. Kunstnik oli pigem osav käsitöölaine. Teatud muutus kunstniku eneseteadvuses tuli renessansiajastul, kuid ka sel ajal, nagu varauusajalgi, sõltus kunstnik eeskätt tellijate – kuningate, aadlike, kiriku – tahtest ja maitsest, isiklikul inspiratsioonil tänapäeva mõistes polnud siin palju kohta. See mõistagi ei tähenda, et vanem kunst on reeglipärane ja igav. Kunstniku kordumatul isikupäral on siingi oma osa ja meisterlik teostus võib vaatajaid läbi aegade. Boheemlasliku, vaese, külmetava kunstniku romantiline kuvand võttis kuju alles 19. sajandil. Tänapäeva edukas kunstnik peab olema väga mitmekülgselt annetega. Et konkurentsitihedas kunstimaailmas läbi lüüa, peab kunstnik olema ka ärimees, mänedžer, orienteeruma turundus- ja reklaamimaailmas. See-eest võib endale nime teinud kunstnik tänapäeval olla lausa staari seisuses.

Vanema kunsti kristlikud, allegoorilised või antiikmütoloogia-ainelised teemad ei pruugi tänapäeva vaatajale tuttavad olla. Et varasema ajastu kunsti sügavuti mõista, tuleb tunda ajalugu ning ajastu religioosset ja filosoofilist taustsüsteemi. Ent kunstiteose tähendus ei seisne üksnes tema sisus. Tähendus sünnib koostöös vaatajaga. Maal hakkab kõnelema tunduvalt rohkem, kui õpid tähelepanu pöörama märksõnadele, nagu kompositsioon,

▲ Jaan Toomik, „Isa ja poeg“ (1998). Video kujutab isa uisutamas talvisel jääl, taustaks laulab poeg ko-raali. See video kõnetab vaatajat tunnetuslikul tasandil, puudutades inimese sügavamaid hingeseisundeid.

koloriit ja perspektiiv, õpid nägema pintslitehnikat ning valguse-varju mängu. Kunsti arengu seisukohast on oluline teada ka, milline oli kunstiteose retseptsioon ehk selle vastuvõtt oma aja publiku ja kunstikriitikute poolt ning mõju kaasajale (või hilisemale kunstiajaloole). Kaugeltki mitte kõik täna tuntud tähtteosed ei ole leidnud sooja vastuvõttu oma valmimise ajal.

Põhimõisted

Enne, kui asuda vaatlema kunsti arengut läbi aja, tuleb endale selgeks teha põhimõisted, mida tundmata kunstist ja selle ajaloost rääkida ei saa.

Kunstiteadus on humanitaarteadus, mis tegeleb kunstiteoste ning nende tausta uurimise, kirjeldamise ja hindamisega. See on lai, ühendav mõiste paljude aladistsipliinide kohta. Vastavalt tehniliste võimaluste laienemisele ja meie teadmiste avarumisele tuleb tänapäeva kunstiteadlastel silmitsi seista paljude eripalgeliste probleemidega. Kunstiteaduse eriharud on näiteks **kunstiteooria**, mis uurib kunsti olemust; **kunstiajalugu**, mis uurib

kunsti arengut ja muutumist; **kunstikriitika**, mis hindab ja analüüsib kaasaegset kunsti.

Kunstiteadus on tihedalt seotud selliste teadustega nagu semiootika, psühholoogia, sotsioloogia, esteetika jpt. Kunstiteadlased on seotud ka teoste konserveerimise ja restaureerimisega, nad peavad hästi tundma erinevaid materjale. Omaette erialad on kunstiteoste originaalide eristamine võltsingutest, kunstiteoste atribueerimine ehk autorluse väljaselgitamine jne.

20. sajandi kunstiajaloo-käsitlus on olnud stiilikeske. Kuid üksnes kunstiteoste vormikeele muutumise jälgimine läbi ajaloo ei anna meile piisavalt teavet, kes, miks ja kuidas on teosed loonud, missugune oli nende mõju ja tähendus omas ajas. Oluline on ka, miks muutused toimusid.

Tänapäeva kunstiteadus arvestab kunstiajaloost kirjutades ühiskonnaelu eri külgedega, peab oluliseks ajaloolist ja ühiskondlikku tausta, valitsenud filosoofiat, religiooni ja maailmavaadet, kunstniku isikut ja positsiooni – näiteks kas ta oli mees või naine, vaene või rikas, tunnustatud või tunnustamata jne, kes kunstiteose tellis ja paljusid muid asjaolusid. Nüüdisaegne kunstiteadus, sh kunstiajalugu on interdistsiplinaarne ehk ühendab endas erinevates teadusharudes uuritavaid valdkondi.

Teisisõnu öeldes: kunstiteose vorm ja stiil on oluline, aga sama tähtis on ka aeg, milles teos loodi, ideed, mis tollal valitsesid, ning inimesed, kes kunstiteosega seotud olid – autor, tellija ja vaatajad.

Sõltuvalt kunstiteose loomise eesmärgist, otstarbest, materjalist jne võib eristada suuri alajaotusi – erinevaid **kunstiliike**. Piirid kunstiliikide vahel pole alati jäigad, tänapäeval kunstiliigid segunevad ning otsitakse uusi väljendusvahendeid. Kunstiliikide eristamisel tuleb vahet teha sajandeid püsinud jaotusel ja tänapäeval, mil kunsti arengu üldpilt on kirju ja muutuv.

Kunstiliikide **traditsiooniline** jaotus, mida kasutatakse enamasti vanemast kunstist rääkides, on järgmine: 1) **arhitektuur** ehk **ehituskunst**, 2) **tarbekunst** ja 3) **kujutav kunst**.

Kujutav kunst jaguneb omakorda kolmeks haruks: 1) **maalikunst**, 2) **graafika** ja 3) **skulptuur**.

20. sajandil, tehniliste võimaluste laieneses tekkis traditsiooniliste kõrvale rida uusi kunstiliike.

Tänapäevased kunstiliigid on näiteks:

- **installatsioon** – vaatajale esitatakse valmis ruumiline kompositsioon, mis koosneb esemetest; installatsioon sarnaneb mõneti skulptuuriga;
- **happening** – tegevuskunst, milles kunstnik loob sündmuse, mis kujuneb spontaanselt alles kohapeal ja milles tihti osaleb ka publik;
- **performance** – kunstniku juhatusel loodud improviseeritud etendus;
- **maakunst** – kunstilise kujundamise materjaliks on maastik;
- **kehakunst** – kunstnik kasutab ideede väljendamiseks keha, tihti enda oma;
- **videokunst** – videotehnika vahendusel loodud kunst; jne.

Kunstiliigid jagunevad veel omakorda.

Arhitektuur jaguneb kaheks: 1) **sakraal-arhitektuur** ehk usuga seotud arhitektuur hõlmab kirikuid, kloostreid, kabeleid, templeid. Sakraal-arhitektuur on olnud juhtival kohal vanemas kunstiajaloo; 2) **profaanarhitektuur** ehk ilmalik arhitektuur. Siia kuuluvad kõik ehitised, mis ei ole seotud religiooniga – elamud, lossid, linnused, kindlustusehitised, ühiskondlikud hooned, tehnilised rajatised jm.

Tarbekunst on kunstiliik, mis tegeleb tarbeesemete kunstilise kujundamisega. Tarbekunst jaguneb kasutatavate materjalide järgi, millest peamised on traditsiooniliselt olnud metall, keraamika, puit, klaas, nahk ja tekstiil. Moodne tarbekunst kasutab palju uudseid, ebatraditsioonilisi materjale.

Tarbekunstile lähedane mõiste on **disain** – kunst luua ja arendada tooteid ja lahendusi, mis on huvitavamad, turvalisemad, loodussäästliku-

mad, parema väljanägemise või suurema kasutusmugavusega. Kui tarbekunstiteos on enamasti uni-kaalne ainueksemplar, siis füüsilisi esemeid disainivad disainerid tegelevad tööstuslikult toodetava masstoodanguga.

Maalikunst jaguneb kaheks: 1) **tahvelmaal** on teisaldatav, ruumiga mitte seotud maal; 2) **monumentaalmaal** on seotud kindla ruumiga, näiteks seinamaal.

Skulptuur ehk **plastika** jaguneb järgmiselt: 1) **ümarplastika** on vabalt seisev ja igast küljest vaadeldav skulptuuriteos; 2) **reljeef** on teos, mis on tagapõhjaga seotud ja vaadeldav ainult ühest küljest.

Graafika on trükitud kunst ning jaguneb paljudeks erinevateks tehnikateks, mille kolm suuremat alaliiki on **kõrgtrükk** (paberile jätavad jälje trükiplaadi kõrgemad osad, nt linool- ja puulõige), **sügavtrükk** (kujutise jätab trükiplaadi uuretes olev trükivärv, nt vasegravüür, kuivnõel, ofort, akvainta jt) ja **lametrükk** (trükiplaadi pind on tasane, värvi kinnitamiseks kasutatakse keemilisi jm vahendeid, nt litograafia ja ofsettrükk). Graafika alla paigutatakse tavaliselt ka joonistus. Graafika peamine väljendusvahend on traditsiooniliselt olnud joon. Graafika sündis koos trükikunsti leiutamise ühele 500 aasta tagasi.

Olgu toodud veel väike valik eeskätt maalikunsti (aga ka graafikaga) seotud mõisteid – maalikunsti žanrid, mis märgivad tööde ainestikku:

- **natüürmort** ehk vaikelu on maalikunsti žanr, mis kujutab mitmesuguseid elutuid esemeid (nt vaasid, nõud, puuviljad, lilled, jahisaak jne) kunstniku seatud kompositsioonis;
- **akt** ehk **aktimaal** on alasti inimkeha kujutis;
- **olustikumaal** ehk žanrimaal on igapäevast eluolu kujutav maal.

Omaette žanrid on veel maastikumaal, meremaal (meremaalijaid nimetatakse *marinistideks*), ajalooline maal, linnavaade, portree (sh kunstnikku ennast kujutav *autoportree*).

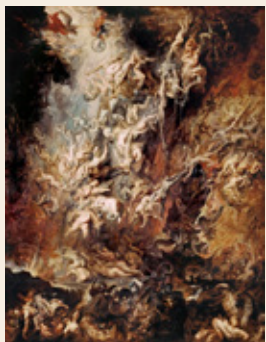
▲ Jean Siméon Chardin, „Kauss ploomidega“ (u 1728). Phillipsi kollektsioon, Washington.

▲ Pieter de Hooch, „Naine poisile võileiba valmistamas“ (1660–1663). Getty Muuseum, Los Angeles. Olustikumaal oli armastatud žanr 17. sajandi Madalmaade kunstis. See annab lisaks kunstiellamusele tavaliselt ka teadmisi maali valmistamise aja materiaalse kultuuri ja tavade kohta.

◀ William Turner, „Vihm, aur ja kiirus – Suur Läänraudtee“ (1844). National Gallery, London. Võib öelda, et maali koloriit on hele, külm, kollakashall või kollakassinine.

◀ Peter Paul Rubens, „Hukamõistetute põrgussetõukamine“ (1620). Vana Pinakoteek, München. Maalil võib näha barokkstiilile iseloomulikku diagonaalset kompositsiooni, figuurid moodustavad mõttelise joone ülevalt paremalt alla vasakule.

◀ Hubert Robert, „Kujuteldav vaade varemises Louvre'ile“ (1796). Louvre, Pariis. Töös on kasutatud nii joon- kui ka õhuperspektiivi, mis loovad maalil sügavuse illusiooni.

◀ Gooti stiilis Chartres'i katedraali kooriruum, Prantsusmaa. Rõhutatud on kõrgustesse pürgimist, vertikaalsust.

▲ Skulptuurid Chartres'i katedraali lääneportaalilt Prantsusmaal. Figuurid on samuti pikad, sihvakad, vertikaalsust rõhutavad. Esitatud näidetes rõhutavad arhitektuur ja skulptuur sarnaseid vormilisi, aga ka vaimseid suundumusi, on kujutamisaadilt ühtsed, st on samas stiilis.

On rida mõisteid, millela ei saa kunstist rääkida:

- **motiiv** on objekt, millest lähtutakse kunstiteost luues, samuti selle objekti kujutis pildil;
- **koloriit** on pildi värviline kogumulje. Võib näiteks öelda, et maalis valitseb sinakashall koloriit, pruun koloriit, sünge või rõõmus koloriit, külm või soe koloriit;
- **kompositsioon** on pildil olevate esemete paigutus. Vanemas kunstis olid kompositsioonireeglid ja -skeemid (kolmnurkne, diagonaalne jne) väga ranged, tänapäeva kunstis kindlaid kompositsioonireegleid pole;
- **perspektiiv** on kolmemõõtmelise ruumi kujutamine tasapinnal. Kuna ruum on kolmemõõtmeline (kõrgus, laius, sügavus), pilt aga kahemõõtmeline ehk tasapinnaline, tuleb ruumilise sügavuse edasiandmiseks kasutada teatud võtteid. On olemas erinevaid perspektiivireegleid (lähemalt loe ptk 17), näiteks õhuperspektiiv: õhk muudab kaugemal asuvate esemete piirjooned hajuvaks, sulavaks, rõhutades niiviisi ruumilist sügavust.

Oluline mõiste kunstiajaloo on **stiil**. Sõnal „stiil“ on tegelikult mitu tähendust.

1. Sarnased elemendid mitmes kunstiliigis teatud ajastu vältel moodustavad nn **ajaloolise stiili**. See on mõiste „stiil“ levinuim tähendus. Ajaloolised stiilid on **romaani ja gooti stiil, renessanss, barokk, rokokoo, klassitsism**.
2. Ka klassitsismi-järgses kunstis kasutatakse stiili mõistet, kuid nüüdisaegses kunstis on stiili asemel õigem öelda **kunstivool** või **kunstisuund**. Alates 19. sajandi lõpust hõlmavad stiilid vaid mõnda kunstiliiki (näiteks impressionism on olemas maalikunstis, kuid puudub arhitektuuris), need on suhteliselt lühiajalised, pole ühte kindlat valitsevat stiili, üheaegselt on elujõulised mitmed erinevad.

3. Stiil võib öelda ka ühe kunstniku väga isikupärase laadi kohta. Eesti kunstnikest on oma äratuntav stiil näiteks Jüri Arrakul.
4. Mõistet „stiil“ kasutatakse ka suhteliselt **eraldatud rahvuslike kunstide** kohta, näiteks Vana-Egiptuse stiil, Vana-Kreeka stiil jne.

► Jüri Arrak, „Tsirkus“ (1977). Eesti Kunstimuuseum.

► Käsitöölised Vana-Egiptuse seinamaalil (1390–1349 eKr). Figuuride iseloomulik poos ja maalil kujutatud esemed viitavad äratuntavalt Vana-Egiptuse kultuurile.

1. Kuidas on muutunud kunsti ja kunstniku mõiste ajaloos?
2. Millega tegeleb tänapäeva kunstiteadus?
3. Selgita mõistet „kunstileik“ ja too näiteid.
4. Selgita mõistet „stiil“ kunstis ja too näiteid.

MÖTLE

- Vaata lähemalt nimeka Eesti kunstniku **Johann Köleri** (1826–1899) maali ja analüüsi seda, kasutades järgmisi mõisteid: žanr, motiiv, koloriit, kompositsioon, perspektiiv.

▲ Johann Köler, „Krimmi maastik. Mšatka mõis Baidari väravatega Krimmi lõunarannikul“ (1875). Eesti Kunstimuuseum.

2.

ILU, MÄNG VÕI MAAGIA?

Esiaja kunst

Kunsti algus

Millal kunst tekkis? Kuigi kunsti mõiste on ajas muutunud ja tänapäevane kunstikäsitus on tekkinud suhteliselt hiljuti, võime kunsti pidada sama vanaks kui inimühiskond. Kõikidel rahvastel on olnud oma kunst. Kunst tundub kuuluvat inimeseksolemise juurde. Me ei tea tänapäeval täpselt, milleks või kellele tehti maalinguid koopaseintele, valmistati kujukesi või püstitati hiigelsuurtest kividest rajatisi, kuid siiski imetleme kümneid tuhandeid aastaid tagasi elanud inimeste meisterlikkust, ilumeelt ja kätesavust. Kunstipärane välimus anti sageli ka tööriistadele ja tarbeesemetele.

Kunsti tekkimise kohta on olemas erinevaid **teooriaid**. Olgu toodud mõned tähtsamad:

1. kunsti olemus on mäng – inimene loob endale oma kujuteldava maailma, st kunst on mäng;
2. kunst on tekkinud tänu usundile, maagiale, st kunst on maagia;
3. iluvajadus on inimesele bioloogiliselt omane, st kunst on ilu.

Igati on ehk veidike tõtt, kõige tõepärasemaks peetakse tänapäeval teist teooriat.

Piiriks esi- ehk ürgaja ja ajaloolise aja vahel loetakse riigi ja kirja tekkimist. Esiage jaguneb tähtsaima tööriistamaterjali järgi kivi-, pronksi- ja rauaajaks. Kiviaeg omakorda jaguneb vanemaks (paleoliitikum), keskmiseks (mesoliitikum) ja nooremaks (neoliitikum) kiviajaks.

Vanimad kunstinäited pärinevad vanemast kiviajast umbes 30 000 aastat eKr.

▼ Altamira koobastes Hispaanias eristatakse mitmeid „gale-riisid“. Nende seintel ja lagedel on väga realistlikud, loomutruud ja meisterlikud loomade kujutised. Näha võib piisoneid, kitsi, tarvaid, hobuseid, hirvi ja metssigu. Maalimisel kasutatud must, punane, kollane ja valge värv on saadud looduslikest vahenditest, osa kujutisi on koopaseintele graveeritud. Lisaks loomafiguuridele on koopas ka risküliku-, võtme-, trepikujulisi jm märke. Pildil on piison Altamira koopamaaliit.

Paleoliitikum

Esiajast võib leida kõikide olulisemate kunstiilide – maali, skulptuuri, arhitektuuri ja tarbekunsti – algeid.

Altamira koopamaaliid Põhja-Hispaanias, mille vanuseks pakuvad teadlased praegu ligi 15 000 aastat, avastati 1879. aastal üsna juhuslikult. Esialgu ei suudetud uskuda, et kaunid ja tõetruud maalingud võinuks olla teinud kiviaja inimene, sest hiljuti sündinud evolutsiooniteooria tõlgenduses peeti ürgaja inimesi veel poolahvideks. Altamira koopad on tekkinud looduslike protsesside ja inimtegevuse koosmõjus.

Koopasuu sissevarisemine ning koopa külm ja niiske kliima on aidanud maalidel säilida nii pikka aega. Et kaitsta Altamira iidseid koopamaale ja säilitada neid ka tulevastele põlvedele, on tänapäeval ligipääs originaalmaalingutele rangelt piiratud. Turistidele on avatud koopa tõetruu imitatsioon, mis asub päris koopast mõnesaja meetri kaugusel.

Me ei saa ilmselt kunagi tõsikindlalt teada, miks maaliti elutruud loomakujutised pimedatesse, kohati raskesti ligipääsetavatesse kooparuumidesse, kus tegelikult ei elatud. Muistne kunstnik ei taotlenud ilmselt mitte ilu, pigem kasu – tõenäoliselt usuti kujutise maagilisse jõusse. Loomafiguuride ees võidi läbi viia kindlaid rituaale, loomi isegi sümboolselt haavata, et kindlustada jahiõnn ka tegelikus elus. Näiteks piisoneid kütiti toiduks, kuid kasutati ära ka nende nahk, luud ja karvad. Jahiõnnest sõltus muistsete küttide-korilaste ellujäämine.

Maalid **Lascaux'** koopas Prantsusmaa edelaosas on Altamira omadest ilmselt mõni tuhat aastat vanemad. Sissepääsu koopasse avastasid 1940. aastal juhuslikult neli seal lähedal mänginud teismelist. Lascaux' koobastes on kokku umbes 2000 figuuri, võib eristada kolme rühma kujutisi: loomad, inimesed ja abstraktsed sümbolid. Huvitaval kombel puuduvad taimed ja puud.

1994. aastal leiti Prantsusmaa lõunaosas koobas eriti hästi säilinud esiaja maalidega, mida selle ühe avastaja järgi nimetatakse **Chauvet'** koopaks. Koopaseintel võib näha 13 eri liiki loomi, sealhulgas ka röövlloomi, keda paleoliitilistel koopamaalidel eriti sageli ei kohta – lõvisid, pantreid, hüüäne. On kujutatud isegi ninasarvikuid. Maalide vanuse suhtes pole teadlased üksmeelel, kuid julgeimad dateeringud peavad neid umbes 30 000 aasta vanusteks.

Kui koopaseintele sai kujutisi maalida, siis kõvasse kivist, kaljupinda, tuli figuurid sisse kraapida, graveerida. Kaljujooniseid nimetatakse **petroglüüfideks**.

Üks maailma suurimaid, vanimaid ja paremini säilinud petroglüüfide leiukohti avastati 21. sajandi algul **Mongoolias**.

Naisekujuke, millele on hiljem antud hüüdnimi **Willendorfi Veenus**, on tuntuim esiaja **skulptuur**. See leiti 1908. aastal Austriast Willendorfi linna lähedalt. Umbes 10 cm kõrgune rõhutatud sootunnustega lubjakivist kujuke pärineb paleoliitikumist. Tänapäeva mõõtmistulemuste

▲ Ürgveised, metshobused, piisonid jt loomad on ka Lascaux's Prantsusmaal kujutatud silmapaistva meisterlikkusega. 1963. aastal suleti koopad, kuna järjest suurenev turistide hulk kahjustas ajaloolisi maalinguid. Ühest osast maalingutest tehtud koopiad on olnud muuseumis nähtavad juba mitukümmend aastat. 2016. aastal lõppes suurejooneline projekt, mille käigus valmistati nüüdistehnoloogiat kasutades kõikidest Lascaux' koopamaalidest absoluutselt täpsed koopiad, mis paigutatakse mägedesse Lascaux' lähedal.

▲ Ninasarvikute kujutised Chauvet' koopamaalilt Lõuna-Prantsusmaal.

▲ Mongoolias Altai mäestikus asuvad petroglüüfid.

◀ Willendorfi Veenus, Viini Loodusloomuuseum. Kujukese omapärane väljanägemine tekitab mitmeid küsimusi. Tal on vormikas keha ja lai istmik, käsivarred aga peenikesed. Tema nägu ei ole näha, seda katab miski, mis meenutab juukseid või lokke. Kuna jalgade kuju ei võimalda kujukesel iseseisvalt püsti seista, on oletatud, et teda tuli lisaks vaatamisele ka käes hoida. On arvatud ka, et figuuri tüsedus võis elatustasemelt tagasihoidlikul esiajal seostuda edu ja heaoluga. Algselt oli kujuke paksult kaetud punase ookriga.

► Inimese kujutis **Valltorta** kaljujoonistel Hispaanias. Kujutised sealsetel kaljudel on lihtsustatud stiilis, kujutamas inimesi aktiivses tegevuses – sõdimas, jahti pidamas või rituaalseid tantse tantsimas.

▲ Väljakaevatud elamute varemud Jeerikos (9.–8. a-tuh eKr).

kohaselt pakutakse kujukese valmistamise ajaks vahemikku 24 000–22 000 aastat eKr. Levinuim arvamus on, et tegemist on rituaalsetel eesmärkidel valmistatud kujukese, paljud teadlased seostavad teda viljakusmaagiaga.

Mesoliitikum ja neoliitikum

Mesoliitikumis kliima soojenes ja inimeste eluviis muutus paiksemaks. Kivist tööriistade valmistamine saavutas kõrge taseme. Koopamaalidel muutusid loomakujutiste asemel oluliseks inimesed, kujutamislaid muutus looduslähedasest skemaatiliseks.

Neoliitikumi alguseks loetakse põlluharimise ja loomakasvatuse muutumist inimeste peamiseks elatusaladeks. Selgepiiriliseks ja sügavamaks hakkasid muutuma inimeste religioossed kujutelmad. Süvenes usk, et peale silmaga nähtava maailma on olemas teispoolus. Usuti kogu looduse hingestatust, aga ka erinevaid vaime. Paljud esiaja hõimud uskusid end olevat suguluses mõne loomaga, selliseid kaitsevaime nimetatakse tootemiteks. Kunst oli vahendiks suhtlemisel nähtamatute, salapärase jõududega.

Asustuse paikseks muutudes kujunesid külad ja linnad. Maailma vanimaks linnaks peetakse **Jeeriko** linna Lähis-Idas, praegusel Palestiina omavalitsusalal. Tänapäeva teadlased arvavad, et seal elati juba umbes 9000 aastat eKr. Linna moodustasid üheruumilised savikatusega majad, linna ümbritsesid enam kui nelja meetri kõrgune kivivall ja sügav kraav. Jeerikost räägib ka Vana Testament. Linna rünnanud Iisraeli vägede sõjapasurenate tekitatud võimsast helist olevat Jeeriko müürid kokku varisenud. Siit tuleneb tuntud väljend „Jeeriku pasunad“ tugeva heli kohta.

Suurim ja kõige paremini säilinud neoliitiline asulakoht **Çatalhöyük** asub Türgi Iõunaosas. Asulas elati 8.–6. a-tuh eKr. Väikesed kandilised tellistest majad olid ehitatud tihedalt üksteise

kõrvale, nendevahelised käigud olid nii kitsad, et neid ei saa nimetada tänavateks. Majast majja liiguti mööda lamedaid katuseid, kust läksid ka avad hoonete sisemusse. Tänu soodsale kliimale veedetigi oluline osa ajast katustel. Elamutest on leitud religioosseid kujakesi, reljeefe ja maalinguid.

Nooremast kiviajast pärinevad ka omalaadsed arhitektuurinäited, suurtest kividest rajatised ehk **megaliitilised ehitised***. Neid on lihtsamaid ja keerukamaid.

Üksikuid neljakandilisi, tipust kitsenevaid püstiseid kive tähistatakse sõnaga **menhir***. Neid leidub mitmel mandril, kõige rohkem aga Lääne-Euroopas – Iirimaa, Suurbritannias ja Loode-Prantsusmaal. Menhirid võivad seista üsiku võimsa rahnuna või rühmiti. Menhirite otstarbe kohta on avaldatud väga erinevaid oletusi. Nende püstitamist, mis esiaja inimeste tehnilisi võimalusi arvestades polnud kindlasti mitte lihtne, on seostatud eelkõige religiooniga, aga neid on peetud ka asukoha märgisteks või muistseks kalendriks.

Menhiritest samm edasi on **dolmen*** – suurtest kivirahnudest algeline hauakamber, mille moodustavad kõrvuti seisvad kaks või rohkem püstist kivi, millele katusena toetub horisontaalne kiviplaat.

▼ Menhir Kerloas, suurim püstine menhir Prantsusmaal Bretagne'is.

▲ Çatalhöyüki elamu siseruumi rekonstruktsioon.

▼ Dolmen Carnaci lähedal Prantsusmaal Bretagne'is.

▼ Stonehenge koosneb kahest suurest kivide ringist. Sisemise ringi, täpsemalt hobuseraua, moodustavad dolmenid. Lisaks on püstitatud veel kaks väiksematest kividest ringi. Suured kivid on 7–8 m kõrged ja kaaluvad kuni 26 tonni. Kaugemal ümbritsesid rajatist kraav ja muldvall. Kiviringide keskel on altar, mis on orienteeritud suvise pööripäeva päikese järgi. Stonehenge on inspireerinud 20. sajandi kunstnikke. 1987. aastal valmistas kunstnik Jim Reinders USAs Nebraskal oma isa mälestuseks „Carhenge’i“, mis koosneb 39 autost.

▲ Inimesi ja loomi kujutav kaljujoonis Tassilis Alžeerias.

Esiaja inimesed suutsid menhiritest ja dolmenitest moodustada ka väga suuri, võimsaid ja keeruka põhiplaaniga rajatisi, mida traditsiooniliselt tähistatakse sõnaga **kromlehh***. Vaieldamatult tuntuim taoline näide on **Stonehenge** Salisbury linna lähedal Lõuna-Inglismaal. Stonehenge'i rajamine algas umbes 3500 aastat eKr. Esimesena püstitati nn Kannakivi, mis asub monumendi sissepääsu juures. Ehitist on järjest täiendatud, aga ka ümber tehtud. Teadlased eristavad Stonehenge'is kolme ehitus-etappi, viimased muudatused tehti umbes 2000 aastat eKr. Miks võtsid tolleaegsed inimesed ette nii meeletut pingutust nõudva töö ja kuidas oli see tehniliselt võimalik? Oletusi on palju ja ühest vastust pole. Stonehenge'i on peetud nii pühapaigaks, ohverdamiskohaks kui ka observatooriumiks. Stonehenge'i rajanud inimesed olid kõrge kultuuritasemega ja tõenäoliselt oli neil arenenud usuline maailmapilt. Kivide juurest on leitud paljude inimeste säilmeid ja märke ohverdustest. Rajatist on peetud päikese kummardamise kohaks. Uusimad teooriad seostavad Stonehenge'i tervendava mõjuga, sest leitud on vigastatud inimeste matuseid ja moodsate analüüsidega tehtud kindlaks, et osa maetuid on olnud pärit teistest piirkondadest. On avastatud ka kivide ebatavalised akustilised

omadused. Stonehenge'is on nähtud ka briti rahvaste ühtsuse monumendi, sest kindlaks on tehtud osa kivide pärinemine Inglismaa erinevatelt aladelt ning suurte kivirahnude kokkuvedamine ja püstipaneik nõudis tuhandete inimeste kooskõlastatud tööd.

Mööda merd ja Avoni jõge toodi kivid kohale parvedel, maismaad mööda veeti rullikutel, sest rattast veel ei tuntud. Kivid on välja raiutud ja kohale paigutatud hämmastava täpsusega. Praegune Stonehenge laseb muistset vägevust vaid aimata. Üle poole kividest on kadunud, pikali kukkunud või muru all. Sellegipoolest ei katke huviliste vool kiviringi juurde. Piirkonna teised säilinud megalitilised monumendid ühelt poolt ja uusimad arheoloogilised avastused teiselt poolt näitavad selgelt, et Stonehenge polnud üksik rajatis keset lagedat maastikku, vaid osa palju suuremast kompleksist.

1933. aastal avastati neoliitilised kaljujoonised Põhja-Aafrikas Alžeerias kohas nimega **Tassili n'Ajjer**. Leiukoht asub Sahara kõrbes, kus varem on kliima olnud niiskem ja eluks sobivam. Sealsetelgi joonistustel näeme nii loomakarju kui ka metsikuid loomi, sh krokodille, ning inimtegevust, nagu jaht või tants. Tuvastatud on umbes 15 000 üksikkujutist.

Esiaja kunst Eestis ja lähiümbruses

Kui Lõuna-Euroopas võib kohata koopamaalinguid, siis põhja pool on enam levinud petroglüüfid.

Venemaal **Karjalas**, Äänisjärve ehk Onega idakalda kaljustel neemel ja saarekestel on avastatud 24 leiukohta üle 1200 kaljusse graveeritud joonisega. Äänisjärve kaljujoonised avastas 1848. aastal baltisaksa teadlane Constantin Grewingk. Nende kaljujooniste valmistamise ajaks pakuvad teadlased 4.–2. aastatuhandet eKr. Oletatakse, et need on loonud läänemeresoomlased või nende eelkäijad. Kujundite hulgas võib näha veelinde, näiteks luiki, samuti paate, loomi, inimesi ja abstraktseid sümboleid.

On oletatud, et algselt kanti kujutised ja sümboolid kaljule värviga, hiljem raiuti kivisse. Ka raiumine ise võis olla rituaalne toiming. Samuti võis oma roll olla kiviraiumisel tekkivatel rütmilistel helidel. Äänisjärve kaljujoonised jäid veetaseme tõusu tagajärjel umbes kahe tuhandeks aastaks vee alla, kuid säilisid seal hästi. Praegune veetase on sarnane kaljujooniste valmimise ajaga, joonised paiknevad üsna veepiiri lähedal.

Rootsis, Norras ja Taanis leidub muistseid kaljujooniseid küllaltki palju. Põhja-Euroopa suurim kaljujooniste kollektsioon asub Norra põhjaosas Finnmarki maakonnas **Alta** linna ümbruskonnas ja avastati 1972. aastal. Piirkonnast on leitud tuhandeid kaljujooniseid, mille vanuseks oletatakse kuni 6000 aastat. Lisaks põhjapõtradele on kujutatud karusid, põtru, erinevaid linnu- ja kalaliike. Suur osa jooniseid kujutab muistseid inimesi jahti pidamas, näha võib ka kalureid ja paate. Kujutatud on ka inimeste igapäevaelu ja rituaale, seega saame kaljujooniste kaudu väärtuslikku teavet tollaste küttide-korilaste elust.

Esiaja kaljujooniseid võib leida tuhandetes paikades üle maailma. Kujutised, sümboolid ja märgid paljude üksteisest kaugel asuvate piirkondade kunstis on üllatavalt sarnased.

Eestlased on siinsel alal elanud umbes 11 000 aastat. Eestis pole kaljusid ega kaljujooniseid. Siin elanud inimesed jätsid esiajal, mis Eestis lõppes 13. sajandi algul, märgid oma uskumustest ja mõttemaailmast maha teistsugusel kujul, teistsugusest materjalist ja teistsugust tehnikat kasutades.

▲ 2009. aastal Äänisjärve idakaldalt avastatud kiviaegsed kaljujoonised.

▲ Taraga ümbritsetud põhjapõdrad Alta kaljujoonistel.

► Jägalast leitud kammkeraamiline nõu. 4000–2000 eKr. Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiiv. Kammitaolise esemega triibuliseks joonitud savinõusid valmistasid inimesed, keda sarnase ainelise kultuuri alusel ühendatakse mõistega **kammkeraamika kultuur**. See arheoloogiline kultuur levis nooremal kiviajal Läänemere kallastel tänapäeva Soomes, Eestis ja Lätis.

► Savikujuke Valma asulakohalt Vörtsjärve kaldal. Istuvat inimest või looma meenutav kujuke on ainus tervena säilinud omataoline näide Eesti kiviajast. Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiiv.

▲ Luust inimesekujulised ripatsid Tamula asulakohalt Vörumaal. Noorem kiviaeg. Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiiv.

▲ Nn kilpkonnasõlg liivlaste kääbastest. Noorem rauaaeg. Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiiv.

▲ Kaljo Põllu, „Kaks päikesepõtra“ (metsotinto, 1978) sarjast „Kalivägi“. Eesti Kunstimuseum.

◀ Paljudest kaugel ajal kujutistest on saanud sümbolid, märgid. Fenno-Ugria logol on linnu kujutis Äänisjärve kaljujoonistelt. Fenno-Ugria on kompetentsikeskus, kes arendab sidemeid soome-ugri rahvaste vahel ja toetab nende kultuuri. Logo autor on kunstnik Tüüne-Kristin Vaikla.

Esiaeg ja meie aeg

Ajalisest kaugusest hoolimata on tuhandeid aastaid vana kunst kõnetanud ka lähiminekü ja nüüdisaja inimesi. Esiaja koopamaalid ja kaljujoonised kannavad välisest lihtsusest hoolimata mõjuvat sõnumit aegade järjepidevusest, visadusest ja kestvusest. Muistsetest kujunditest on inspiratsiooni leidnud paljud hilisemate aegade kunstnikud. Eesti kunstniku Kaljo Põllu (1934–2010) graafiliste tööde vaimne õhustik ja mütoloogiline tegevusväli on seotud muistse soome-ugri maailmaga. Nõukogude okupatsiooni lootusetus ja suletud õhkkonnas aitasid tema tööd leida pidepunkti eestlaste pikas ajaloos ja alal hoida rahvuslikku vaimu.

1. Mida kujutati esiaja koopamaalidel ja kaljujoonistel? Millist teavet saame kunsti abil esiaja inimeste elust?
2. Arutle, miks on maailma ei piirkondades ja eri aegadel loodud koopamaalid ja kaljujoonised suhteliselt sarnased.
3. Millisel eesmärgil on rajatud Stonehenge? Mida arvad sina?
4. Otsi lisamaterjali. Millised on uusimad Stonehenge'i puudutavad teaduslikud avastused?

MÖTLE

Eesti kunstnik Adamson-Eric (1902–1968) oli silmapaistev loominguiline isiksus, kelle peamine ala oli maalimine, kuid kes tegeles ka peaaegu kõikide tarbekunstiharudega. 1937. aastal äratas ta suurt tähelepanu oma koopajoonistest inspireeritud komplektiga „Koopaelaniku serviis“, kuhu kuulusid tee-, moka- ja kohviserviis, ning pälvis selle eest Pariisi maailmanäitusel „Kunst ja tehnika moodsas elus“ audiplomi.

▼ Adamson-Eric ehk Erich Karl Hugo Adamson, „Koopaelaniku serviis“ (1937). Eesti Kunstimuuseum.

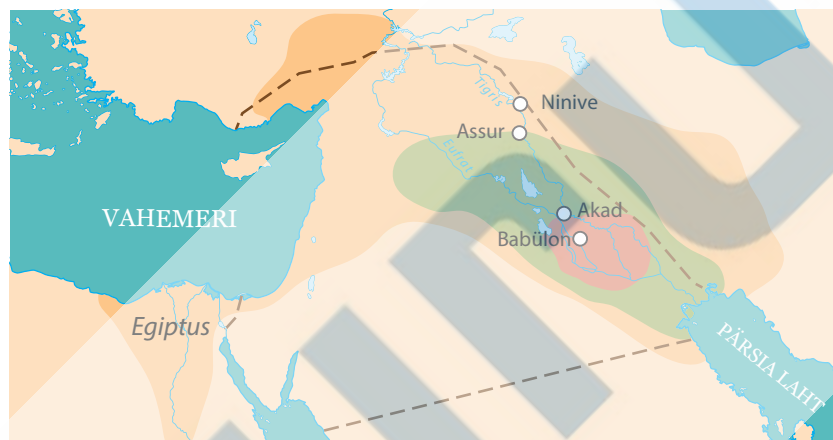
- Mis võis olla põhjus, et serviis ja selle dekoor leidsid tol ajal niivõrd positiivset vastuvõttu?
- Kuidas sobivad sinu hinnangul kokku skemaatilised esiaja kujutised ning heaolu ja mugavusega seostuv moodne serviis? Kas esemete otstarbe ja kaunistuste vahel võib sinu hinnangul näha vastuolu?

Geograafiline ja ajalooline taust

- Akadi kuningriik (2400 eKr – 2200 eKr)
- Vana-Babüloonia kuningriik (1800 eKr – 1600 eKr)
- Assüüria kuningriik (900 eKr – 609 eKr)
- Uus-Babüloonia kuningriik (609 eKr – 539 eKr)

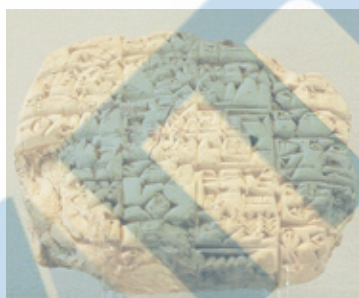
► Muistne Mesopotaamia.

Mesopotaamiaks nimetasid vanad kreeklased Tigrise ja Eufrati jõgede vahelist ala, kus tänapäeval asub riik nimega Iraak. Seal tärkas umbes viis tuhat aastat tagasi maailma vanimaid tsivilisatsioone. Õigupoolest oli see mitme erineva, kuid siiski lähedase kultuuri kogum, mida ühendasid eeskätt ühised jumalad ja kiri. Loodusvaradelt oli Mesopotaamia suhteliselt vaene. Külluses leidis aga savi, millest valmistati nii elamuid kui ka tarbeesemeid. Seega oli Mesopotaamia omamoodi **savikultuur**. Kuna vihma sadas vähe, sai Mesopotaamias maad harida vaid tänu kunstlikule niisutusele.

Kunagisest rikkalikust ja kõrgetasemelisest kultuurist on mälestisi säilinud väga vähe. Üheks põhjuseks on kindlasti savitellise kui ehitusmaterjali ebapüsivus, kunagised võimsad ehitised on muutunud sõna otseses mõttes tolmuks. Kivi, puit ja metall tuli tuua naabermaadest, seepärast tehti ka kivist skulptuure vähe. Tõenäoliselt ei pidanud muistse Mesopotaamia rahvad teispoelse elu jätkamiseks ka oluliseks inimese keha ja selle kujutise säilitamist. Mesopotaamia kõrgkultuuri loojateks olid 3. aastatuhandel eKr **sumerid**, kes rajasid oma linnriigid ja võtsid kasutusele **kiilkirja**. Sumerid leiutasid ratta ja potikedra.

3. aastatuhande teisel poolel eKr läks Mesopotaamia ala Akadi riigi koosseisu. Järgmised kõrgajad selles piirkonnas olid **Vana-Babüloonia** suurriigi aeg (2. a-tuh 1. pool eKr), **Assüüria** impeeriumi aeg (1. a-tuh 1. pool eKr) ja **Uus-Babüloonia** ajajärk (7.–6. saj eKr). Aastal 539 eKr langes Mesopotaamia uue suurriigi – Pärsia – võimu alla.

▲ Kiilkirjas kiri, kus preester teatab kuningale, et tema järeltulija on lahingus langenud (2400 eKr). Louvre, Pariis.